УДК 332.025

Юрчик Г. М., к.е.н. (Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне)

СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ САМОЗАЙНЯТОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Досліджено теоретичні аспекти самозайнятості населення, чинники, що її зумовлюють, наслідки та механізм державної підтримки.

Исследовано теоретические аспекты самозанятости населения, факторы, что ее предопределяют, последствия и механизм государственной поддержки.

The theoretical aspects of independent employment, the factors that determine it, the effects and mechanism of state support.

Постановка проблеми. Економічна криза негативно вплинула на функціонування не лише національного, але і світового ринку праці. Зокрема, за підрахунками експертів Міжнародної організації праці, аби впродовж наступних двох років можна було повернутися на докризовий рівень зайнятості, у світі треба було б створити 80 мільйонів нових робочих місць. Водночас насправді через уповільнення світової економіки кількість робочих місць зросте хіба що на половину від потрібного. Такі обставини актуалізують значимість самозайнятості як альтернативи найманій праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічні аспекти розвитку самозайнятості висвітлюють такі вітчизняні вчені, як Л. Безтелесна, С. Злупко, О. Іващенко, О. Карнаухова, В. Онікієнко, Е. Лібанова, М. Пітюлич, Л. Ткаченко та ін. Поряд з цим, до дослідження проблеми самозайнятості долучаються російські вчені, серед яких Б. Бреєва, Н. Воловська, Р. Капелюшнікова, С. Рязанцева, М. Токсанбаєва, М. Удальцова та ін. Визнаючи беззаперечні досягнення вище зазначених науковців, слід звернути увагу на те, що самозайнятість населення є об'єктом переважно фрагментарних досліджень в системі малого бізнесу та підприємництва. У той же час недостатньо уваги приділяється вивченню впливу самозайнятості на реалізацію економічної активності населення.

Формулювання цілей статті. Відтак метою даної статті є концептуалізація самозайнятості як типу економічної поведінки, визначення чинників, що її зумовлюють, наслідків та механізму державного стимулювання.

Наукові результати. Трактування поняття «самозайнятість» залишається дискусійним, адже його розглядають у двох аспектах: 1) звуженому, коли йдеться про тих, хто працює одноосібно, без залучення інших працівників; 2) розширеному, який пов'язаний з індивідуальною трудовою діяльністю на мікропідпри-

ємстві з чисельністю працюючих до п'яти осіб.

В Україні в основу визначення самозайнятості покладено саме перший підхід. Відповідно до методологічних положень Держкомстату щодо класифікації та аналізу економічної активності населення самостійно зайняті – це особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю, яку здійснюють самостійно, тобто без залучення постійних найманих працівників. Поряд з цим, з прийняттям Податкового кодексу (2011 р.) в Україні було вперше законодавчо визначено категорію «самозайняті». Стаття 14.1.226. Податкового кодексу України передбачає визначення самозайнятої особи як платника податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність, за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності. Необхідність саме законодавчого визначення самозайнятих осіб в Україні назрівала давно. Адже правова невизначеність щодо самостійної зайнятості, яка мала місце в державі до 2011 р., призводила до того, що суб'єкти господарювання для мінімізації податків та зборів (зокрема до Пенсійного фонду) досить часто використовували схему перенесення податкових зобов'язань на фізичних осіб-підприємців (між роботодавцями та працівниками укладалися договори, за якими здійснювалась оплата за виконані роботи, надані послуги самозайнятим особам замість нарахування заробітної плати)[1]. Відтак для недопущення таких зловживань Податковим кодексом України для самозайнятих осіб не передбачено можливості бути найманими працівниками в межах своєї господарської діяльності.

Аналіз показників самостійної зайнятості населення в Україні засвідчив, що відповідний сегмент національного ринку праці є досить значимим (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність та частка самозайнятого населення в Україні, 2008–2010 р.[2]

Показник	Роки				
	2008	2007	2008	2009	2010
Чисельність самозайнятих, тис. осіб в т.ч.:	3948	4043	3765	3731	3832
- в міській місцевості	936	1016	1038	1122	1159
- в сілких місцевості	3012	3027	2727	2609	2674
Частка самозайнятих у загальній чисельності зайнятих, %	19	19,3	18	18,5	18,9
- в міських поселеннях	6,6	7,1	7,2	8,2	8,4
- в сілких поселеннях	46	45,9	41,6	40,1	41,3

[1] Згідно із ст. 65.10.7 та ст. 67.1.2 Податкового кодексу України, факт суміщення видів діяльності самозайнятої особи з посадовими обов'язками особи як працівника, що є обмеженням права на провадження підприємницької діяльності або незалежної професійної діяльності, є підставою для зняття з обліку в органах державної податкової служби такої самозайнятої особи.

[2] За даними Держкомстату

При цьому частка самозайнятих у структурі зайнятого населення є суттєво вищою у сільській місцевості (понад 40%), в той час як в міських поселеннях відповідний показник не досягає навіть 10%. В той же час впродовж 2008–2010 рр. показники поширеності самостійної зайнятості населення в Україні суттєво не змінилися (частка самозайнятих у державі становила близько 19%). У порівнянні з іншими державами цей показник є досить високим (у США самозайнятих – 10%, у Німеччині – 9,6%, у Британії – 13%, а в Японії – 11%).

Достатньо високий рівень самостійної зайнятості в Україні можна було б вважати ефективним фактором зростання економічної активності населення, але лише в тому випадку, коли така зайнятість має ознаки підприємництва. В Україні ж, економічна активність населення у сфері самостійної зайнятості більшою мірою реалізується через працю в особистих підсобних селянських господарствах, реалізацію вирощеної сільськогосподарської продукції (70,5% від загальної кількості самозайнятих), тимчасову сезонну зайнятість та надання різного роду індивідуальних послуг суб'єктом, не зареєстрованим ні як юридична особа, ні як приватний підприємець. Тобто, сектор самостійної зайнятості в Україні є переважно неформальним.

Об'єктивний характер розвитку масштабної самостійної зайнятості зумовлений дією низки чинників. З одного боку трансформація економіки України до ринкових умов господарювання супроводжувалася наданням економічно активному населенню реальної можливості на добровільну, вільно обрану зайнятість, розвиток якої засвідчив готовність населення брати на себе відповідальність за результати господарювання. З іншого – самостійна зайнятість стала важливою формою виживання населення в умовах безробіття та низького рівня оплати найманої праці. Такі неоднозначні чинники розвитку самозайнятості в Україні обумовили існування неоднозначних підходів до оцінювання її наслідків (рис. 1).

В ідеалі самозайнятість дає людині значну свободу дій, можливість проявити себе і отримувати доходи відповідно до кількості і якості витраченої фізичної та розумової праці, комерційного ризику, вкладеного капіталу. Однак, не варто упускати з поля зору й негативні її наслідки. Серед них – необхідність формування стартового капіталу, низький рівень соціального захисту (стосуються самозайнятої особи), складність державного регулювання, широкі можливості щодо тінізації операцій (торкаються держави в цілому).

Не дивлячи на такий двохсторонній підхід до оцінювання самозайнятості, все ж її позитивні наслідки є більш значимими. Недарма Міжнародна організація праці надзвичайно високо оцінює перспективи і можливості самостійної зайнятості населення, яка є своєрідним „соціальним амортизатором", який знижує напругу у суспільстві в цілому. Саме тому держава має проводити організаційно-економічну підтримку самозайнятості, і особливо – на регіональному рівні.

Причини виникнення

Економічні кризи (1992-1999рр)., (2009-2010 рр.), що супроводжувалися:

- ⇨ зниженням обсягів виробництва;
- ⇨ зростанням рівня безробіття і звуженням можливостей працевлаштування;
- ⇨ падінням рівня життя населення та ін.

Низький рівень оплати найманої праці

Утвердження ринкової свідомості серед більшості громадян

Зміна принципів соціальної політики держави: орієнтація на активізацію поведінки всіх працездатних верств суспільства, подолання патерналістських тенденцій та пасивного очікування допомоги держави

САМОЗАЙНЯТІСТЬ

Наслідки

позитивні

для самозайнятих

- ⇨ отримання доходу та засобів для власного існування;
- ⇨ можливість ведення діяльності на свій розсуд;
- ⇨ можливість реалізувати свої професійні здібності та знання (за умови зайнятості за здобутим фахом).

для держави

- ⇨ зниження напруги на ринку праці;
- ⇨ підвищення рівня життя населення та зниження соціальної напруги;
- ⇨ зменшення потреби у фінансових ресурсах для соціального захисту малозабезпечених;
- ⇨ можливість переростання самозайнятості у підприємництво, що передбачає створення нових робочих місць.

негативні

для самозайнятих

- ⇨ необхідність інвестування капіталу;
- ⇨ одноособове взяття ризику за діяльність;
- ⇨ можливість „професійної деградації" (у разі зайнятості поза здобутим фахом);
- ⇨ низький рівень соціального захисту.

для держави

- ⇨ складність державного регулювання;
- ⇨ тяжіння розвитку самозайнятості у невиробничому секторі (торгівля, сфера послуг) та нестача – у виробничому;
- ⇨ ширші можливості щодо тінізації операцій.

Рис. 1. Сутність, причини та наслідки самозайнятості населення

Дослідження механізму державної підтримки самостійної зайнятості населення засвідчили, що він передбачає взаємодію відповідних інструментів, які реалізуються в рамках економічної та соціальної політики. Зокрема, в цілях стимулювання підприємницьких ініціатив безробітних Державна служба зайнятості реалізує соціальну програму щодо одноразової виплати допомоги по безробіттю, порядок отримання якої відображений на рис. 2.

Рис. 2. Порядок отримання одноразової допомоги по безробіттю для започаткування власної справи в Україні

Загалом, оцінюючи позитивно наявність такої програми фінансової підтримки підприємницьких ініціатив безробітних[3], все ж *в цілях підвищення її дієвості необхідно переглянути розмір відповідних виплат.* Адже, середній розмір одноразової допомоги по безробіттю залежить від заробітної плати за останнім місцем роботи (або мінімального розміру допомоги по безробіттю) та складає від 3000 до 8000 тис. грн. Такої стартової підтримки, вочевидь, недостатньо навіть для організації ятки на ринку. Тобто, *обґрунтовуючи в бізнес-плані реальну фінансову потребу для започаткування власної справи, безробітний натомість отримує допомогу, розмір якої є суттєво нижчим навіть його річної зарплати (доходу),* з якої він сплачував страхові внески.

Поряд з цим, з метою реалізації державної політики щодо розвитку та підтримки самозайнятості населення, в Україні передбачено можливість ведення відповідної діяльності за спрощеною системою оподаткування (передбачає сплату єдиного податку). Спрощена система оподаткування *значно спростила порядок нарахування та сплати податків, суттєво скоротивши їх перелік та зменшивши ймовірність застосування штрафних санкцій*, пов'язаних зі складністю сучасної податкової системи в частині адміністрування податків. Вона *надала право вибору суб'єктам підприємництва економічно доцільного варіанту оподаткування*. Зокрема, чинна спрощена система оподаткування передбачає диференційовану ставку податку, звітний період оподаткування залежно від кількості найманих працівників, граничного обсягу річного доходу (табл. 2). Як правило, більшість самозайнятих осіб відносяться до 1-3 групи платників єдиного податку, натомість до четвертої групи відносяться самозайняті, які провадять власний бізнес на основі заснування юридичної особи. *Аналіз ставок єдиного податку для різних категорій-спрощенців засвідчив, що вони є досить прийнятними.* Поряд з цим, чинний порядок справляння єдиного податку «штучно» обмежує платників 1 та 2 групи щодо провадження відповідної діяльності за її видами та суб'єктами. Зокрема, для платників 1-ї групи передбачено можливість надання побутових послуг та продажу товарів лише населенню, для 2-ї – обмеження стосується лише послуг (передбачено можливість їх надання лише населенню та платникам єдиного податку). Як наслідок, платники єдиного податку 1 та 2 групи не можуть провадити відповідну діяльність в частині суб'єктів підприємництва, які обрали загальну систему оподаткування.

Крім того, можливість провадження діяльності на основі єдиного податку, з 2011 р. *не позбавляє самозайнятих необхідності сплачувати інший платіж – єдиний соціальний внесок (ЄСВ)*[4].

---

[3] Недарма призупинення у 2009 р. виплати одноразової допомоги по безробіттю для організації підприємницької діяльності негативно вплинуло на рівень трудової активності.

[4] Раніше, як відомо, він розподілявся: 42% або 84 гривень, якщо сума єдиного податку сягала 200 гривень, направлялося до Пенсійного фонду.

Таблиця 2

Особливості спрощеної системи оподаткування в Україні [2]

	1 група	2 група	3 група	4 група
Суб'єкти підприємництва	фізичні особи			юридичні особи
Можливість використання найманих працівників	не можуть використовувати	не більше 10 осіб одночасно	не більше 20 осіб одночасно	не більше 50 осіб одночасно
Податковий звітний період та строки подання декларації	календарний рік. подання декларації – 60 кал. днів, наступних за звітним періодом.	календарний квартал подання декларації – 40 кал. днів наступних за звітним періодом.	календарний квартал подання декларації – 40 календарних днів наступних за звітним періодом.	
Граничний обсяг доходу за рік	150 000 грн.	1 000 000 грн.	3 000 000 грн.	5 000 000грн.
Ставка єдиного податку	від 1 до 10 % розміру мінімальної заробітної плати	від 2 до 20 % розміру мінімальної заробітної плати	для платників ПДВ – 3% від доходу. для неплатників ПДВ – 5% від доходу.	
Порядок сплати єдиного податку	авансові внески не пізніше 20 числа (включно) поточного місяця.	авансові внески не пізніше 20 числа (включно) поточного місяця.	впродовж 10 кал. днів після граничного строку подання податкової декларації за податковий (звітний) квартал.	
Право на свідоцтво платника ПДВ	не мають права	не мають права	мають право у разі обрання ставки 3% та якщо відповідають критеріям п.181.1 пку	
Види діяльності	- роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках;	- надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню;	будь які види, окрім заборонених для спрощеної системи.	
	- господарська діяльність з надання побутових послуг населенню.	- виробництво та/або продаж товарів;		
		- діяльність у сфері ресторанного господарства.		
Віднесення витрат до складу операційних для платників податку на прибуток	не відносяться	послуги не відносяться.	відносяться	
		товари відносяться.		

Особливості сплати ЄСВ для самозайнятих осіб-підприємців подані в табл. 3.

Таблиця3

Особливості сплати ЄСВ самозайнятими особами в Україні [3]

Участь у соціальному страхуванні	База розрахунку ЄСВ	ЄСВ		
		ставка, %	мінімум, грн.	максимум, грн.
			з 01.01.12.- 31.03.12.р.	
пенсійному (обов'язково)	Сума доходу (прибутку), що підлягає обкладенню податком на доходи фізичних осіб. Обмеження: *мінімум* – розмір мінімальної заробітної плати; *максимум* – сума, кратна 17 прожитковим мінімумів для працездатних осіб.	34,7	372,3	6329,6
з тимчасової втрати працездатності (добровільна)		36,6	392,7	6676,2
від нещасних випадків на виробництві (добровільна)		36,21	388,53	6605,07
усіх видів		38,11	408,92	6951,65

Аналіз чинного порядку сплати ЄСВ для фізичних осіб-підприємців засвідчив, що його *висока ставка фактично нівелює відповідний «позитив» єдиного податку*. Адже щомісячний платіж ЄСВ (лише за себе) навіть в мінімальному розмірі 372,3 грн у поєднанні з необхідністю сплати нарахувань за ЄСВ з фонду оплати праці найманих працівників є непосильним фінансовим тягарем для самозайнятих осіб, які легально провадять свою діяльність. Як наслідок, рівень тінізації самостійної зайнятості населення є високим.

Незважаючи на наявність певних негативних наслідків самостійної зайнятості населення, все ж вона є важливим факторм економічної активності населення, а відтак потребує державної підтримки. Чинний порядок стимулювання самозайнятості через виплату одноразової допомоги по безробіттю не є достатньо дієвим, оскільки розмір відповідних виплат є незначним та не вирішує проблему формування статного капіталу. Відтак отримання відповідної допомоги варто перевести на конкурсу основу та забезпечити 100-відсоткове фінансування лише «реальних» бізнес-проектів, які пройшли експерту комісію (перейти від «кількості» до «якості» відповідної підтримки). Важливим та досить дієвим механізмом державної підтримки самозайнятості є спрощена система оподаткування. Однак, її «позитив» фактично нівелюється високою ставкою ЄСВ. Відтак, в цілях стимулювання та детінізації самозайнятості населення доцільно переглянути чинний порядок справляння ЄСВ з суб'єктів дрібного бізнесу в сторону зменшення відповідних платежів.

1. Глобальный пакт о рабочих местах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ilo.org/publn **2.** Податковий кодекс України № 2755 – VI від 02.12.2010 р. **3.** Закон України «Про збір та облік єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» №2464-VI від 08.07.2010 р.

Рецензент: д.е.н., професор Левицька С. О. (НУВГП)